

Prof., doktor Voqif Sultonli
Boku davlat universiteti (Ozarboyjon)
vagif_sultanli@yahoo.com
Orcid id: 0000-0002-1545-3104

ALISHER NAVOIY IJODI XX ASR OZARBAYJON MUHOJIRAT ADABIYOTSHUNOSLIGIDA

Kirish

Turk dunyasining qudratli shoir və mutafakkirlərindən bo'lgan Alisher Navoiyning ijodi (1441-1501) XX asr Ozarbayjon muhojirat adabiyotshunosligining doim diqqat markazida bo'lgan. Bu davrda Muhammad Amin Rasulzoda, Ahmad Jafaro'g'lu, Turxan Ganjaviy va boshqa shaxslarning adabiy madaniy tadqiqotlarida Alisher Navoiy fenomeni har jihatdan o'rganilgan va tadqiq qilingan.

Bu tadqiqotlarda, bir tomondan, buyuk mutafakkir ijodiga ilmiy-nazariy nuqtai nazardan baho berilsa, ikkinchi tomondan, uning adabiy-badiiy merosi milliy-siyosiy jihatlari bilan turk madaniyati tarixi kontekstida o'rganilgan. Ammo afsus bilan aytish kerakki, keyingi yillarga qadar Ozarbayjonda Alisher Navoiy ijodiga oid monografik tadqiqotlar [Nağiyeva, 2001; Ülvi, 2020, Əskər, 2021], jumladan, muhojirlik tadqiqotlari maqolalar to'plamlarida ushbu muammoga e'tibor qaratilmagan [Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında, 2009]. Bu esa XX asr Ozarbayjon adabiyotshunosligida sovet siyosiy tuzum davridan farq qiluvchi mustaqil, milliy-nazariy mafkuraga asoslangan, buyuk turk mutafakkiri ijodi haqida yozilgan tadqiqotlar chetda qolishiga olib keldi.

Kalit so'zlar: Ozarbayjon adabiyoti, Alisher Navoiy, muhojirlik adabiyoti, o'zbek adabiyoti, turk tili, chig'atoy turkcha

* * *

Buyuk siyosiy rahnamo Muhammad Amin Rasulzodaning (1884-1955) "Ozarbayjon shoiri Nizomiy" (1951) nomli monumental tadqiqotida Ozarbayjonning ko'plab shoirlari, rassomlari, haykaltaroslari Hirotda Navoiy homiyligida ishlash uchun hijrat qilganliklari qayd etilgan. [Resulzade, 1991: 12]. Tadqiqotchi Husayn Boyqaro va Alisher Navoining madadi bilan turk tilining asta-sekin hukmron bo'lishi boshqa turk jamiyatlariga ham jiddiy ta'sir ko'rsatganligi ta'kidlanadi [Resulzade, 1991: 21] va buning milliy madaniyatning shakllanishidagi ahamiyatini ko'rsatadi.

Muhammad Amin Rasulzoda Nizomiy Ganjaviy soʻz sanʼatining oʻzidan keyingi shoirlar ijodiga taʼsiri haqida gapirar ekan, shunday yozadi: “Nizomiy klassik fors adabiyotidan sal kechroq paydo boʻlgan mumtoz turkiy adabiyotga taʼsir koʻrsatdi. Koʻpgina turk shoirlari, jumladan, chigʻatoy sheʼriyatining buyuk ustoz Mir Alisher Navoiy Nizomiyni yo tarjima qilgan yoki unga naziralar yozgan” [Resulzade, 1991: 82]. Tadqiqotchining yozishicha, Alisher Navoiy turk tilini fors tiliga qiyoslash mumkin boʻlgan yuksak adabiy til sifatida koʻrsata olgan” [Resulzade, 1991: 82]. Muallif Alisher Navoiyning alohida asarlaridan misollar keltirib, oʻz xulosalarini tasdiqlashga harakat qilgan. “Navoiy oʻzini Nizomiyning shogirdi deb biladi va ustozidan maʼnaviy yetuklik darslarini olgani bilan faxrlanadi. Uning bir qoʻlidan Xusrav Dehlaviy, bir qoʻlidan Abdurahmon Jomiyni yetaklab olib, Navoiyni orzular olamida Nizomiy huzuriga olib boradilar” [Resulzade, 1991: 95]. Tadqiqotchi Navoining ulugʻligini Nizomiy bilan oʻlchaganini qadrlaydi.

Istanbul universiteti professori Ahmad Jafaroʻgluning (1889-1975) Alisher Navoiy haqidagi tadqiqoti keng koʻlamli va ilmiy-nazariy salohiyati bilan ajralib turadi. Uning “Turk madaniy jamiyati namoyandalaridan biri Mir Alisher Navoiy” maqolasi shu nuqtai nazardan diqqatga sazovordir. 1942-yilda “Turk alʼshim” (Istanbul) jurnalida chop etilgan maqolada Alisher Navoiy turkiy dunyo madaniyati nuqtai nazaridan baholanadi. “Uning sheʼriy qobiliyati zamondoshlari, adib va mutafakkirlarning olqishiga sazovor boʻlib, u yozgan har bir misra oʻz davri shoirlari tomonidan “Qurʼon bayti” yoki “Oʻz zamonasi iqlimining sultoni” deb baholangan. Bobur Alisherga boʻlgan hayratini “Alisherni hech kimga tenglashtirib boʻlmaydi, u turkiy tilda sheʼr yozila boshlaganidan beri hech kim Alisherdek koʻp va goʻzal yozgan emas. ” deya ifodalagan edi [Cəfəroğlu, 2021: 20].

Tadqiqotchi Alisher Navoiy turk dunyosining uygʻonishi va turk naslining oʻzgarishida Alisher Navoiy kurashining rolini ham eʼtibordan chetda qoldirmadi: “Bütun umrini ongli ravishda turk tili va turk madaniyatiga bagʻishlagan Alisherni oʻz hayotida koʻrmagan boʻlsa-da, uning oʻlimidan soʻng Eron, Turkiya, Ozarbayjondan minglab kilometr uzoqlikdan Hirotga oqib kelgan yuzlab shogirdlari u yaratgan adabiy maktabni va adabiy chigʻatoy shevasini dunyoning har bir burchagiga olib ketishdi”. [Cəfəroğlu, 2021: 20].

1964-yilda Ahmad Jafaroʻgʻli Visbadenda “Ozarbayjon adabiyoti” nomli keng koʻlamli tadqiqotini nashr ettirib, ozarbayjon shoiri Shoh Qosim Anvarning Alisher Navoiyga taʼsirini muhokama qiladi. Muallif Alisher Navoiy unung “baʼzi sheʼrlarini yod olgani aytiladi” degan xulosalar borligini taʼkidlagan [Caferoğlu, 1991: 143]. Bundan tashqari, Alisher Navoiy Jahonshohning saroy shoirlaridan boʻlgan Ashrafning qadriga yetganligi haqida mulohazalar bildirgan [Caferoğlu, 1991: 146]. Tadqiqotchining fikricha, XV asrdan boshlab yangi taraqqiyot yoʻliga qadam qoʻygan ozarbayjon adabiyotida Alisher Navoiy maktabi shoirlari Oʻrta Sharq va

qo‘shni mintaqalarda mashhur bo‘lib, mumtoz uslubda yozgan va ijod qilgan” [Caferoğlu, 1991: 148]. Keyinchalik, yana bir fikrga ishora qilib, “XVI asr oxiri XVII asr boshlarida yashab, “Majmaul-xavos”i bilan mashhur bo‘lgan tazkiriylar Sodiqlar Bey Afshor o‘z asarini “Majolis un nafa’is” bilan hayratlanarli darajada o‘xshash tilda yozganligini qayd etadi» [Caferoğlu, 1991: 148].

Ahmad Jafaro‘g‘li 17–18-asrlar Ozarbayjon she‘riyatini vakili bo‘lib, Alisher Navoiy yaratgan adabiy maktab. G‘avsiy Tabriziy, Nishot Shirvaniy, Soib Tabriziy, Og‘a Masih Shirvaniy, Mevjiy, Safiy, Fazliy, Shokir, Mahjur, Mushtaq va boshqa shoirlar ijodiga jiddiy ta‘sir ko‘rsatganligini qayd etgan. [Caferoğlu, 1991:155]. Tadqiqotchi 19-asrda Ozarbayjonning Qorabog‘ adabiy muhitida yetishib chiqqan iste‘dodli shoir Abdulla Bey Osinning cig‘atoy tilida she‘rlar yozganiga e‘tibor qaratib, Alisher Navoiy ta‘siri bu maktabning rasmiy xususiyatga ega emasligini tasdiqlashga harakat qilgan. [Caferoğlu, 1991: 171].

Ahmad Jafaro‘g‘lining “Turk xalqlari” asarida qayd etilishicha O‘zbek turklari adabiyot namoyandalari orasida Alisher Navoiy muhim o‘rin tutadi. O‘z qanoti ostida yuzlab olim va turk shoirlarini tarbiyalab, voyaga yetkazgan bu buyuk turk farzandi yuksak qadrlanadi” [Caferoğlu, 1983: 27].

Ahmad Jafaro‘g‘lining Istanbulda nashr etilgan mashhur ikki qismdan iborat “Turk tili tarixi” asarida Alisher Navoiy ijodi, adabiy pozitsiyasi turli nuqtai nazardan baholandi. Tadqiqotchi Alisher Navoiy asarlarida tilga olingan turkiy nasl-nasablar haqida so‘z yuritib, bu bilan Cig‘atoy davlati chegaralarida aralash irqning mavjudligi adabiy tilga ta‘sir ko‘rsatganini ta‘kidlaydi. “Mezonul-avzon” asarida lahja va sheva farqi natijasida Alisher Navoiy “O‘zbek adabiyoti haqida so‘z borar ekan, ular vazn qoliplariga amal qilmaydi”, deb shikoyat qiladi [Caferoğlu, 2000: 201].

Tadqiqotchi Alisher Navoiyning alohida shevalarni mohirona uyg‘unlashtirib, umumiy turk adabiy tilini yaratishdagi g‘ayrioddiy iste‘dodi va mahoratini yuksak baholaydi va shunday yozadi: “Alisher Navoiy voyaga yetgan muhitda ko‘plab shevalarning qo‘shilib, to‘qnashuvi muqarrar ravishda adabiy Chig‘atoy tili nomini oldi. Ana shu ta‘sir natijasida yangi adabiy obraz va san‘atlar ham Navoiydek ravon shoir tilida munosib o‘rin topa olganini e‘tirof etish kerak” [Caferoğlu, 2000: 201].

Ahmad Jafaro‘g‘li turli tadqiqotchilar xulosalariga tayangan holda chig‘atoy turk tilining asosan uch bosqichdan o‘tganligini ta‘kidlagan: 1) Qoraxonli-uyg‘ur; 2) Xorazm-Oltin O‘rda; 3) Alisher Navoiy davri [Caferoğlu, 2000: 203]. Olimning ta‘kidlashicha, Alisher Navoiygacha shoirlar “turk tilini puxta egallab, adabiyot sohasida shuhrat topganlar bo‘lsa-da, ularning hech biri milliy adabiyot uchun kerakli hujumni tayyorlamagan” [Caferoğlu, 2000: 206]. Tadqiqotchining

fikricha, Alisher Navoin “fors tilini bilan bermalol bellasha oladigan milliy adabiyot va turk tilini orzu qilgan” [Caferoğlu, 2000: 207].

Ahmad Jafaro’glu ham mazkur tadqiqotda Alisher Navoiyning “Muhakimatul-lug‘atayn” asarining ahamiyatiga alohida to‘xtalib o‘tadi: “Bu asarda turkiy tilning fors tilidan ustunligini isbotlashga urinar ekan, Navoiy, bir tomondan, fonetik va morfologik jihatlarni ko‘rsatib o‘tgan. U arabcha imlo qoidasiga ko‘ra, ma’no jihatdan turlicha qo‘llangan so‘zlarni bir xilda yozib, tartibga solib, adabiy chig‘atoy shevasining fonetik tuzilishini aniq yaratgan” [Caferoğlu, 2000: 210]. Shu bilan birga tadqiqotchi turkiy til bilan birga kelgan madaniy unsurlarning turli turkiy jamiyatlarga singishida Alisher Navoiyning katta ta’sirini ham eslatib o‘tishni lozim topdi.

Alisher Navoiyning badiiy merosini badiiyat nuqtai nazaridan baholab, uning yangiligiga e’tibor qaratgan tadqiqotchining fikricha, “Ulug‘ turk shoiri ijodida o‘zining mukammal shaklini topgan g‘azal uslubi xalq tiliga yanada yaqinlashdi” [Caferoğlu, 2000: 212].

Ahmad Jafaro’glu tahlil jarayonida Alisher Navoiy maktabining eron va ozarbayjon muhitiga mansub shoirlar haqida ham to‘xtalib o‘tadi. Shunday qilib, Mavlono Mehmet Ganjavi, Mavlono Masud Shirvani, Mavlono Hamid Shirvani, Asi Kazim og‘a, Solik kabi san’atkorlar ushbu ro‘yxatga kiritilgan [Caferoğlu, 2000: 220].

Tadqiqotchi Alisher Navoin o‘z she’riyatida Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrov Dehlaviy, Abdurrahmon Jomiyni namuna sifatida tanlaganini ta’kidlab, ularga hamdardligini yashirmagan [Caferoğlu, 2000: 221].

Ahmad Jafaro’glu “Turk tili tarixi” asarida Alisher Navoin ijodiga oid dunyo olimlari tomonidan bildirilgan fikr va mulohazalarga ma’lum o‘rin berdi. Shunday qilib, tadqiqotchi Belin de Monterzi, Nikolay Ivanovich Ilminskiy, Herman Vamberi, Aleksandr Konstantinovich Borovkov va boshqa olimlar Alisher Navoiyning fikrlarini, hayotini shu buyuk mutafakkir ijodiga bag‘ishlagan Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirlari”ni alohida ta’kidlaganlar. [Caferoğlu, 2000: 214-215].

Ahmad Jafaro’glu zikr etilgan tadqiqotida Alisher Navoiy haqidagi fikr va mulohazalarini quyidagicha umumlashtiradi: “Alishergacha O‘rta Osiyo adabiy tili noaniq bo‘lib, mahalliy shevalar kirib kelishi tufayli o‘zining haqiqiy yo‘lini yo‘qotib qo‘ygan edi, uning sharofati bilan Turk madaniyati bu hududda o‘z o‘rmini topdi. XV asr o‘rtalarida Hirotda yetishib chiqqan Alisher Navoiy Sibirdan Bolqongacha turkiy va Sharq olamining eng muvaffaqiyatli shoiri bo‘lib, turkiy til qudratini o‘rnatishga harakat qildi. Bugun oradan besh yuz yil o‘tgan bo‘lsa-da, u hali ham buyuk maydonning eng buyuk siymosi sifatida oramizda yashaydi” [Caferoğlu, 2000: 220].

Ta’kidlash joizki, Ozarbayjonda muhojirlikda yashagan taniqli adabiyotshunos olimlardan biri Turxon Ganjaviyning (1925-2005) ilk ijodiy yutuqlaridan biri Alisher Navoiyning “Muhokamatul-lug‘atayn” asarini fors tiliga tarjima qilgani bo‘ldi [Əlioğlu, 2016 :147].

Turxon Ganjayning Husayn Boyg'ara xotiralari haqidagi tadqiqotlari ham diqqatni tortadi. Abdurrahmon Jomiy, Alisher Navoiy va boshqa ijodkorlar haqida ma'lumot bergan tadqiqotchi Husayn Boyg'oraning chig'a-tay tilida yozilgan asari matni va ushbu matn tarjimasini maqolaning oxiriga qo'shgan [Gəncəyi, 2013: 4].

Eslatib o'tamiz, Turxon Ganjay Britaniya muzeyida saqlanayotgan Alisher Navoiy turkiy devonining qo'lyozmasini o'rgangan va bu haqda alohida maqola e'lon qilgan. Biroq olimning ijodiy merosi shu kungacha tizimli o'rganilmagani bois uning bu yo'nalishdagi ilmiy izlanishlari e'tibordan chetda qoldi.

Xulosa

Tahlildan ko'rinib turibdiki, Alisher Navoiyning ijodiy merosi Ozarbayjon muhojirati adabiyot va madaniyatshunosligida muhim o'rinlardan birini egallaydi. Uning ijodiga bunchalik katta ahamiyat berishining asosiy sababi shundaki, ulug' mutafakkir ijodida turkiy tilning ahamiyati ta'kidlangan, bu tilning o'rtada birdamlik yaratishda yetakchi rol o'ynaganligiga e'tibor berilgan. Ozarbayjonlik Muhammad Amin Rasulzoda, Ahmad Jafaro'glu, Turxon Ganjayi va boshqa siyosat va adabiyot arboblarning tadqiqotlarida Alisher Navoiy ijodi aynan shu yerda tilga olinadi. Ozarbayjon muhojirat tadqiqotlarida Alisher Navon ijodi alohida, yakka holda emas, balki uning hayoti va kurashi kontestida o'rganilib, turk madaniyati tarixidagi o'rni va mavqei baholangan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Caferoğlu Ahmet. Azərbaycan Edebiyatı. “Türk Dünyası Edebiyatı”, I, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1991, s.140-217
2. Caferoğlu Ahmet. Türk kavimleri, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1983, 96 s.
3. Caferoğlu Ahmet. Türk Dili Tarihi, IV baskı, İstanbul: Enderun kitabevi, 2000, 200+246 s.
4. Cəfəroğlu Əhməd. Türk mədəniyyəti xadimlərindən Mir Əlişir Nəvai, Türk tarixi və mədəniyyəti (“Türk amacı” dərgisinin materialları əsasında), Bakı: Elm, 2021, s.14-21
5. Əlioğlu Paşa. Görkəmli Azərbaycan alimi Turxan Gəncəyi, “Müasir ədəbiyyat məsələləri”, IV kitab, Bakı: Elm və təhsil, 2016, s.147-151
6. Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında (Məqalələr toplusu). Tərtib edən Almaz Ülvi, Bakı: Qartal, 2009, 359 s.
7. Əskər Ramiz. Əlişir Nəvai: şəxsiyyəti və sənəti, Bakı: Füyuzat, 2021, 403 s.

8. Gəncəyi Turxan. Şah İsmayıl Xətai divanının elmi-tənqidi mətni, Bakı: Elm və təhsil, 2013, 381 s.
9. Nağıyeva Cənnət. Azərbaycanda Nəvai, Bakı: Tural-Ə NPM, 2001, 264 s.
10. Resulzade Mehmet Emin. Azərbaycan şairi Nizami, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1991, 402 s.
11. Ülvi Almaz. Əlişir Nəvainin əsri və nəsri, Bakı: Elm və təhsil, 2020, 569 s.